

Spoleczne kryteria polskiej tożsamości narodowej w latach 1988–2018

Abstract:

The article presents an analysis of the results of survey research from 1988–2018 on social criteria of Polishness. The proposed author's division of the criteria of national identity into ethnic-national and political-civic allows to capture the current state and changes in social consciousness referring to the ideas of the fundamental principles on which community coexistence is based and the attitudes appropriate to it, including the normative definition of citizen and patriot.

The polls used in the study come from the research project "Poles and others", which was initiated in the late 1980s by a team led by Professor Ewa Nowicka. In the theoretical dimension, the study falls within the field of sociology of the nation and refers to the social perception of varieties of national communities and national attachment, issues of familiarity and strangeness, as well as the public opinion model proposed by Zbigniew Bokszański in understanding and examining the collective national identity.

Keywords: national identity; nation; polishness; familiarity-strangeness

Słowa kluczowe: tożsamość narodowa; naród; polskość; swojskość-obcość

Wprowadzenie

Badania nad społecznymi kryteriami tożsamości narodowej przynależą do szerszego pola badań związanego z problematyką zbiorowej (kolektywnej) tożsamości narodowej. Obok społecznie definiowanych wyznaczników przynależności do wspólnoty narodowej, można do niego zaliczyć również takie zagadnienia jak cechy przypisywane członkom własnego narodu (autostereotyp narodowy) i postawy wobec niego (patriotyzm), opinie na temat dumy i wstydu narodowego czy stosunek do innych narodów (badanie dystansu etnicznego, poczucie swojskości i obcości). Wszystkie one skupiają się wokół społecznych wyobrażeń na temat własnej wspólnoty narodowej, odpowiadają na pytania „kim My jesteśmy jako naród? co decyduje o Naszej wspólnotowej wyjątkowości oraz kulturowej i historycznej ciągłości? co Nas jako naród wyróżnia i decyduje o odmienności na tle innych narodów? Zbiorowa tożsamość narodowa wyłania się więc dzięki wspólnoto-

wemu stosunkowi wobec tradycji i historii, pamięci zbiorowej, poczuciu wspólnego losu i reprodukowaniu kanonu kulturowego (relacja „My teraz – My wcześniej”) oraz dzięki interakcjom z innymi zbiorowościami kulturowymi, które pobudzają refleksję o cechach własnej i innych grup, o ich podobieństwach i różnicach (relacja „My – Oni”).¹

Pytania o zbiorową tożsamość narodową wydają się szczególnie ważne i aktualne w warunkach dynamicznie zmieniającej się rzeczywistości społecznej obejmującej zarówno procesy i zjawiska przynależne bądź charakterystyczne dla społeczeństwa polskiego, a także te, które dotyczą kontekstu ponadnarodowego. Tożsamość narodowa, będąca wynikiem długotrwałych procesów społeczno-historycznych, należy do często przywoływanych przez badaczy czynników wyjaśniających bariery i szanse w procesach dostosowywania się społeczeństwa polskiego do demokracji liberalnej i gospodarki wolnorynkowej po 1989 roku. Jednocześnie, sama tożsamość narodowa podlegała i podlega stałym i silnym oddziaływaniom wynikających procesów egzogennych mających swe źródło na poziomie kontynentalnym i globalnym. Pytanie, o to, w jakim stopniu podlega ona współcześnie zmianom, stanowi główny problem, który w artykule zostanie odniesiony do badań sondażowych z lat 1988–2018 nad społecznymi kryteriami polskości. Ten aspekt tożsamości narodowej wydaje się szczególnie ważny. Jego badanie pozwala określić charakter więzi społecznych oraz zestaw czynników, które definiują przynależność do danej wspólnoty narodowej. Ich podstawa jest społecznie i historycznie zróżnicowana w odniesieniu do konkretnego społeczeństwa, jednak będąc wynikiem długotrwałych procesów zwykle zmienia się powoli, nawet jeśli podlega głębokim przemianom w innych obszarach życia społecznego – polityce i gospodarce. Podstawy teoretyczne analizy bazują na koncepcji Zbigniewa Boksańskiego, która wskazuje, że zbiorowa tożsamość narodowa poruszana w praktyce badań sondażowych stanowi jeden z czterech możliwych modeli jej rozumienia.

Problem społecznych kryteriów polskiej tożsamości narodowej skonceptualizowany i przeprowadzony w formie ilościowych badań sondażowych został podjęty już w połowie lat 60-tych XX wieku przez Jerzego Szackiego. Okazało się wówczas, że spośród czterech empirycznie wyodrębnionych syndromów identyfikacji narodowej, najczęściej deklarowany jest syndrom państwowo-terytorialny oparty o wspólnotę władzy państwowej i zamieszkiwanie wspólnego terytorium, najsłabiej zaś, syndrom rasowo-religijny oparty o tożsamość wyznania i przynależność rasową. Dwa pozostałe syndromy – ideologiczny (wspólnota samoidentyfikacji) oraz wspólnoty losów historycznych uzyskały średnie poziomy wskazań. Jerzy Szacki dochodził na tej podstawie do wniosku, że istnieje historyczna tendencja do odchodzenia od rasowo-religijnych podstaw poczucia przynależności do narodu w stronę więzi opartych na wspólnocie państwa, terytorium, losów historycznych i autoidentyfikacji.²

¹ Por. M. Budyta-Budzyńska, *Socjologia narodu i konfliktów etnicznych*, Warszawa 2010, s. 95–108; P. Ścigaj, *Tożsamość narodowa. Zarys problematyki*, Kraków 2012, s. 104.

² J. Szacki, *Polacy o sobie i innych narodach*, Warszawa 1966.

Nawiązując do tych badań, ale nie tylko do nich, pod koniec lat 80-tych XX wieku zespół kierowany przez Ewę Nowicką, w którego jego skład wchodził także Sławomir Łodziński i Jan Nawrocki, zapoczątkował projekt badawczy pod nazwą „Polacy a inni”. Jego głównym celem było zbadanie opinii i postaw społeczeństwa polskiego wobec różnych ras i narodów w perspektywie koncepcji swojskości i obcości. Jednym z głównych problemów było rozpoznanie jak Polacy rozumieją swojskość w kategoriach etnicznych.³ Temu zadaniu posłużyło między innymi pytanie o społeczne kryteria polskości, które stało się podstawą sondaży przeprowadzonych co 10 lat począwszy od 1988 roku. W roku 2018 ukazały się wyniki ostatniej fali tych badań.⁴ Są one głównym źródłem materiału empirycznego wykorzystanego w prezentowanym opracowaniu.

Dotychczasowe odczyty z lat 1988–2008 pozwoliły na sformułowanie kilku ogólnych wniosków. Po pierwsze, stwierdzono wyjątkową stałość wyników odnoszących się do znaczenia i hierarchii nadawanych przez społeczeństwo polskie poszczególnym kryteriom polskości mimo istotnych i niekiedy głębokich przemian gospodarczych, politycznych czy kulturowych dotyczących społeczeństwa polskie od końca lat 80-tych XX wieku. Uzasadniano to długotrwałymi procesami społecznymi, które kryteria te spetryfikowały oraz centralnym miejscem tożsamości narodowej w strukturze tożsamości zbiorowych Polaków.⁵ Po drugie, w odniesieniu do znaczenia samych kryteriów, ustalono, że tożsamość narodowa Polaków w większym stopniu opiera się o więź kulturową (więź konwencjonalną w terminologii Stanisława Ossowskiego) niż więź biologiczną (substancjonalną), choć kryteria wskazujące na tę ostatnią są silnie obecne w świadomości społeczeństwa polskiego. Tłumaczono to silnie uwewnętrznioną, długotrwałą i głęboką obawą o istnienie narodowego terytorium, państwowości, tożsamości czy wręcz samej narodowej „substancji”.⁶ Po trzecie, na początku XXI wieku zaobserwowano zarysowującą się tendencję do spadku siły kategoriycznych wskazań tego, jakie cechy decydują o tym, kogo można uznać za Polaka. Odczytywano to wówczas jako prawdopodobny sygnał po-

³ E. Nowicka, *Swojskość i obcość jako kategorie socjologicznej analizy*, w: *Swoi i obcy*, red. E. Nowicka, Warszawa 1990, s. 5–53.

⁴ Sondaże zostały przeprowadzone przez OBOP na reprezentatywnych losowych próbach ogólnopolskich w latach 1988, 1998, 2008 (TNS OBOP) i 2018 (KantarPublic). Badanie z 1988 roku przeprowadzono w czerwcu na losowej próbie 901 dorosłych Polaków. Badania w 1998 roku przeprowadzono w dniach 6–9 czerwca na losowej próbie 1000 mieszkańców Polski w wieku 15 i więcej lat (maksymalny błąd statystyczny pomiaru: +/-3%, przy wiarygodności oszacowania 95%). Zob. *Spoleczne kryteria polskości 1988–1998*, OBOP, K.060-98, Warszawa 1998. Badania 2008 roku przeprowadzono w dniach 6–10 marca na losowej próbie 1005 mieszkańców Polski w wieku 15 i więcej lat (maksymalny błąd statystyczny pomiaru: +/-3,1%, przy wiarygodności oszacowania 95%). Zob. *Spoleczne kryteria polskości 1988–1998–2008*, TNS OBOP, K.61/08, Warszawa 2008. Badania w 2018 roku przeprowadzono w dniach 12–17 października na losowej próbie 1067 mieszkańców Polski w wieku 15 i więcej lat techniką wywiadu bezpośredniego wspomaganego komputerowo (CAPI). Zob. *Spoleczne kryteria polskości. Listopad 2018*, KantarPublic, Warszawa 2018.

⁵ E. Nowicka, S. Łodziński, *U progu otwartego świata. Poczucie polskości i nastawienie Polaków wobec cudzoziemców w latach 1988–1998*, Kraków 2001, s. 59–64.

⁶ E. Nowicka, *Narodowe samookreślenie Polaków*, w: *Swoi i obcy*, red. E. Nowicka, Warszawa 1990, s. 104–107.

czątku procesu bardziej gruntownych zmian charakteru tożsamości narodowej, zgodnie z prawidłowością, że zmiany świadomości społecznej są odroczonym efektem głębokich zmian politycznych i gospodarczych. Spodziewano się, że zwiększający się w populacji udział osób urodzonych lub/i wychowanych po przemianach ustrojowych w 1989 roku i osób z wyższym poziomem wykształcenia (jako efekt boomu edukacyjnego zapoczątkowany w latach 90-tych XX wieku), a także nasilenie wpływu na społeczeństwo polskie procesów globalnych (integracja gospodarcza i polityczna, amerykańizacja kultury) i kontynentalnych (europeizacja – w wielu płaszczyznach), w konsekwencji przyspieszy zmiany i naruszy spetryfikowany kształt tożsamości narodowej Polaków, a ściślej jej samoświadomościowy aspekt.⁷ Po czwarte wreszcie, w związku z powyższym, stwierdzono, że społeczne kryteria polskości zmieniają się w kierunku bardziej otwartych form przynależności narodowej i wskazują na zwiększającą się akceptację de-etniczacji przynależności do polskiej wspólnoty narodowej, pośrednio zaś większy dostęp do instytucji obywatelstwa polskiego dla cudzoziemców.⁸

Prezentowane opracowanie ma na celu analizę najnowszych danych oraz sprawdzenie czy w ich świetle powyżej przytoczone wnioski i prawidłowości z poprzednich edycji sondażu, nadal zachodzą, czy też w społecznej percepcji wyznaczników narodowej tożsamości pojawiają się nowe zjawiska i tendencje zmian.

1. Przyjęte w analizie rozumienie tożsamości narodowej i jej operacjonalizacja

Badanie zbiorowej tożsamości narodowej przy użyciu reprezentatywnych badań sondażowych stanowi jeden z czterech (obok obiektywistycznego, konstruktywistycznego i tożsamości odkrywanych) wyróżnionych przez Zbigniewa Bokszańskiego, modeli.⁹ W modelu opinii publicznej, bo taką nosi on nadaną przez autora nazwę, tożsamość narodowa rozumiana jest jako zbiór „przekonań, postaw i emocji, który zostaje ukształtowany w świadomościach członków zbiorowości narodowej w związku z poczuciem więzi z narodem i przeżywaniem przez nich uczestnictwa w grupie narodowej. Są to przekonania, postawy i emocje poddające się w istotnym zakresie procesom upodobnienia i uniformizacji. [...] Podobieństwo treści poznawczych, postaw i emocji wielu jednostek zogniskowanych wokół więzi z macierzystą zbiorowością narodową pozwala na charakterystykę tożsamości tej zbiorowości.”¹⁰ Podobnie tożsamość narodową określa Antonina Kłoskowska, jako

⁷ A. Wysocki, *Social Change and Identity in Poland: The Social Criteria of Polishness, 1988–2008*, [w:] *Contemporary Problems of Social Change: Polish and Ukrainian Experience*, ed. Volodymyr Yevtukh, Ryszard Radzik, Ganna Kisla, Kyiv 2015, s. 83–96; *Spoleczne kryteria polskości 1988–1998–2008...* dz.cyt.

⁸ M. Pierzchała, *Spoleczne kryteria polskości w opinii Polaków w latach 1988–2008 a problem włączania obcokrajowców do uczestnictwa w polskiej wspólnocie narodowej*, „Acta Universitatis Lodziensis. Folia Sociologica” 2011, nr 38, s. 164.

⁹ Z. Bokszański, *Tożsamości zbiorowe*, Warszawa 2005.

¹⁰ Tamże, s. 133.

„zbieżność subiektywnych postaw wielu ludzi odnoszonych do własnej grupy kulturowej [...] świadomość pewnej odrębności od obcych i poczucie związku z grupą swoich oraz świadomość ciągłości, historycznego trwania tej grupy i jej zbiorowej filiacji – wywodzenia się od wspólnych przodków czy przodka.”¹¹ Model opinii publicznej zasada się zatem na indywidualizującej interpretacji pojęcia tożsamości narodowej. Wyrazicielami tożsamości narodowej są bowiem jednostki – członkowie narodu. Problem związany z pytaniem o podmiot tożsamości narodowej (jednostka czy zbiorowość) w tym modelu przyjmuje postać pytania o rodzaj próby badawczej – jej wielkość i strukturę.

Wybrane do analizy sondaże z projektu „Polacy a inni” pozwalają na analizę rozkładu poszczególnych kryteriów tożsamości narodowej oraz ich zmian w czasie. Zarówno strukturalny, jak i dynamiczny wymiar analizy odnoszą się do aspektu poznawczego zbiorowej tożsamości narodowej. Nie dotyczą zaś dwóch pozostałych jej aspektów – emocjonalnego i behawioralnego. W sondażu tym respondenci mieli za zadanie ocenić ważność dziesięciu wybranych cech, które zdaniem badaczy w największym stopniu były pod koniec lat 80-tych XX wieku obecne w dyskursie publicznym jako podstawowe kryteria polskości. Cechy te podano respondentom w następującej kolejności: „posiadanie obywatelstwa polskiego”, „mieszkanie na stałe w Polsce”, „wiara katolicka”, „urodzenie się w Polsce”, „znajomość kultury i historii Polski”, „znajomość języka polskiego”, „posiadanie przynajmniej jednego z rodziców narodowości polskiej”, „szczególne zasługi dla Polski”, „przestrzeganie polskich obyczajów”, „poczucie, że jest się Polakiem”. Pytanie, na które respondenci odpowiadali brzmiało: „Gdybyśmy mieli kogoś uznać za Polaka, to co byłoby Pana(i) zdaniem ważne, a co mniej ważne?”¹²

Zaproponowane respondentom kryteria polskości można próbować uporządkować w pewne ich grupy. (1) Ze względu na treść kryteriów można je, za Janem Błuszkowskim (nieco modyfikując jedynie zaproponowane przez niego nazewnictwo), podzielić na kryteria: autoidentyfikacyjne, biologiczne, terytorialne, kulturowe, religijne oraz obywatelskie.¹³ (2) Ze względu na wprowadzone przez Stanisława Ossowskiego ogólne modele więzi społecznej można wskazać na kryteria substancjalne i konwencjonalne. Te pierwsze odnoszą się do tradycyjnie wyobrażonych więzi opartych na zasadach biologicznych (np. rodowych) i cechach osobowych niezależnych od woli jednostki. Mie-

¹¹ A. Kłosowska, *Tożsamość i identyfikacja narodowa w perspektywie historycznej i psychologicznej*, „Kultura i Społeczeństwo” 1992, nr 1, s. 134.

¹² Zob. *Społeczne kryteria polskości 1988–1998...*, dz.cyt.

¹³ Zob. J. Błuszkowski, *Stereotypy a tożsamość narodowa*, Warszawa 2005, s. 105. Wariant Jana Błuszkowskiego jest przeformulowaniem propozycji Ewy Nowickiej i Sławomira Łodzińskiego, którzy w swoich analizach nieco inaczej pogrupowali kryteria – na: psychologiczne („poczucie, że jest się Polakiem”), biologiczne („posiadanie co najmniej jednego z rodziców narodowości polskiej”), terytorialne („zamieszkanie na stałe w Polsce” i „urodzenie się w Polsce”), kulturowe („wiara katolicka”), „znajomość kultury i historii Polski”, „przestrzeganie polskich obyczajów”, „znajomość języka polskiego”, „znajomość kultury i historii Polski”), „przestrzeganie polskich obyczajów”, „wiara katolicka”), instytucjonalne („posiadanie obywatelstwa polskiego”) i uznaniowe („szczególne zasługi dla Polski”). Zob. E. Nowicka, *Narodowe samookreślenie Polaków...* dz.cyt., s. 59–60; E. Nowicka, S. Łodziński, *U progu otwartego świata...*, dz.cyt., s. 65.

ści się w nich przekonanie o organicznym związku zbiorowości z terytorium, określane często jako „odwieczny”. Drugi typ więzi oparty jest na konwencji kulturowej, która pojawia się wraz z narastaniem złożoności nowoczesnych społeczeństw wypierając więź substancjalną.¹⁴(3) Ze względu na stopień zależności od woli i decyzji jednostki oraz od indywidualnych możliwości spełnienia danego warunku (kryterium) można mówić o kryteriach zależnych i niezależnych oraz o kryteriach osiągniętych i przypisanych. Obu paromtypów przyporządkować jednak można te same kryteria i traktować je łącznie. Wątpliwości budzi przy tym oczywiście fakt, czy takie kryteria jak: „znajomość języka polskiego”, „wiara katolicka” i „posiadanie obywatelstwa polskiego” są jedynie efektem woli i osiągnięć jednostki. Można się zgodzić, że w dużym stopniu, jeśli nie decydującym, są one determinowane przez urodzenie się w określonym środowisku społecznym i jednostka musi dokonać dużego wysiłku, aby ten stan „odziedziczony” zmienić.¹⁵

(4) Oprócz wymienionych wyżej odmian kryteriów tożsamości narodowej, wprowadzonych i używanych już w analizach innych badaczy (w tym autorów badań „Polacy a inni”), można zaproponować jeszcze jedno rozróżnienie uwzględniające dwa główne modele wspólnot narodowych, które w socjologii narodu funkcjonują pod określeniami: naród kulturowy i państwowy¹⁶, naród obywatelski i etniczny¹⁷, zachodni i wschodni model narodu¹⁸ czy *demos* i *ethnos*¹⁹. Choć pary tych terminów nie są synonimiczne, to wyrażają one ogólną obserwację wskazującą naistnienie w rzeczywistości społecznej dwóch zasadniczo odmiennych doświadczeń więzi narodowej i zasad powstawania wspólnot typu narodowego, a tym samym dwóch różnych sposobów rozumienia i odczuwania zbiorowej tożsamości narodowej.²⁰ Ujmując rzecz skrótowo, pierwszy z tych modeli – *demos* – przyjmuje, że naród to wspólnota wolnych i równych obywateli posiadających te same prawa i obowiązki polityczne (*ius patriae*) wynikające z zamieszkiwania we wspólnym państwie i na wspólnym terytorium (*ius soli*). O poczuciu więzi narodowej decyduje tutaj przekonanie, że niezależnie od pochodzenia, posługiwania się różnymi językami, wyznawanej religii, ludzi łączy wspólne terytorium i instytucje polityczno-państwowe

¹⁴ S. Ossowski, *Więź społeczna i dziedzictwo krwi*, w: S. Ossowski, *Dzieła*, t. II, Warszawa 1966. Por. E. Nowicka, *Narodowe samookreślenie Polaków...*, dz.cyt., s. 61–63.

¹⁵ Tamże, s. 60–61.

¹⁶ Zob. F. Meinecke, *Weltburgertum Und Nationalstaat*, München–Berlin 1908.

¹⁷ Zob. A.D. Smith, *National Identity*, London 1991.

¹⁸ Zob. Tenże, *National Identity and the Idea of European Unity*, „International Affairs” 1992, vol. 68, nr 1, s. 61.

¹⁹ Zob. E. Shils, *Nation, Nationality, Nationalism and Civil Society*, „Nation and Nationalism” 1995, vol. 1, nr 1, s. 93–118.

²⁰ Obok narodu typu *demos* i *ethnos* niekiedy wyróżnia się trzeci model wspólnoty narodowej – naród kulturowy w rozumieniu jaki nadał mu Friedrich Meinecke. M. Budyta-Budzyńska, *Socjologia narodu...*, dz.cyt., s. 47–48. Ma on wiele cech wspólnych z narodem typu etnicznego (np. wspólnotę kultury i tradycji), nie zawiera w sobie jednak konieczności posiadania wspólnego pochodzenia. Takiego wyróżnienia nie zawiera np. słownikowe opracowanie Joanny Kurczewskiej. Zob. J. Kurczewska, *Naród*, hasło w: *Encyklopedia socjologii*. Tom 2. K-N, Warszawa 1999, s. 287–296. Ze względu na bliskość przedmiotową obu typów wspólnot do celów analitycznych prezentowanego opracowania *ethnos* i naród kulturowy będą traktowane łącznie.

oraz podleganie temu samemu ustawodawstwu, przede wszystkim zaś indywidualna wola i chęć przynależenia do danej wspólnoty, czego wyraz oddaje klasyczne Renanowskie stwierdzenie, że „istnienie narodu jest codziennym plebiscytem”. Historycznie ten typ narodu charakterystyczny jest dla zachodnioeuropejskiego procesu narodotwórczego, a za jego wzorcowy historyczny przykład uznaje się społeczeństwo francuskie. Z kolei drugi model – *ethnos* – ujmuje naród jako wspólnotę etniczno-genealogiczną opartą na prawie krwi (*iussanguinis*). O więzi narodowej przesądza w tym przypadku pochodzenie (przeważnie zmitologizowane), wspólny język i kultura (w tym religia) oraz przekonanie o tworzeniu spokrewnionej (w szerokim i/lub metaforycznym znaczeniu) jednej wielkiej rodziny, gdzie przynależność narodową nabywa się na mocy urodzenia – jest więc cechą przypisaną i obiektywną człowieka. Historycznie ten typ narodu charakterystyczny jest dla Europy Środkowej i Wschodniej, gdzie w procesie narodotwórczym mniejszą rolę odgrywało państwo. Za jego wzorcowy przykład uznawane są Niemcy.²¹

Uwzględnienie powyższego podziału pozwala na wyróżnienie kryteriów polityczno-obywatelskich i kryteriów etniczno-narodowych. Oprócz zalet odnoszących się do przedmiotu prezentowanego tu badania (zastosowane w sondażach kryteria tożsamości narodowej można uznać za zoperacjonalizowaną postać dwóch modeli narodu i typów zbiorowych tożsamości narodowych), podział ten pozwala na rozłączne przypisanie konkretnego kryterium do jednego lub drugiego typu.

W zbiorczy sposób odmiany kryteriów tożsamości narodowej używane dotąd przez innych badaczy wraz z własną propozycją przedstawia Tabela nr 1.

Z perspektywy procesów rozwojowych i modernizacyjnej teorii zmian społecznych, a także historycznego przebiegu europejskich procesów narodotwórczych, można uznać pewne kryteria za genetycznie wcześniejsze i późniejsze lub za bardziej lub mniej nowoczesne. Tak przykładowo swój podział na więzi substancjonalne i konwencjonalne rozumiał Stanisław Ossowski. Podobnie można uznać pewne kryteria za bliższe konstruktywizmowi społecznemu ujmujące tożsamość narodową (w myśl Gellnerowskiego stwierdzenia, że „narody nie istnieją – istnieje tylko nacjonalizm”²²) w pierwszej kolejności jako proces „wytwarzania narodu” w określonym środowisku społecznym, przez określonych aktorów społecznych i w określonym celu, którym jest przeważnie taki czy inny rodzaj społecznego panowania, legitymizacji politycznej bądź potrzeba uprzedmiotowienia. Jest to zasadniczo odmienne spojrzenie na tożsamość narodową do tego, które bliskie jest tzw. naturalistom, gdzie naród jest traktowany przede wszystkim jako byt pierwotny, powstały w wyniku powolnych, obiektywnych procesów historycznych.

²¹ M. Budyta-Budzyńska, *Socjologia narodu...*, dz.cyt., s. 44–45.

²² Zob. E. Gellner, *Narody i nacjonalizm*, Warszawa 1991.

Tabela 1. Odmiany kryteriów tożsamości narodowej

kategorie kryteriów		kryterium									
		znajomość języka polskiego	poczucie, że jest się Polakiem	znajomość kultury i historii Polski	posiadanie obywatelstwa polskiego	przestrzeganie polskich obyczajów	posiadanie przynajmniej jednego z rodziców narodowości polskiej	mieszkanie na stałe w Polsce	urodzenie się w Polsce	szczególne zasługi dla Polski	wiara katolicka
(1) treść	autoidentyfikacyjne		+								
	biologiczne						+				
	terytorialne							+	+		
	kulturowe	+		+		+					
	obywatelskie				+					+	
	religijne										+
(2) więź	substancjalne	+		+		+	+++		++		+
	konwencjonalne	+	+++	+	+	+		+		+	+
(3) wola / szansa	niezależne / przypisane	(+)			(+)		+		+		(+)
	zależne / osiągnane	+	+	+	+	+		+		+	+
(4) narod	etniczno-narodowe	+		+		+	+		+		+
	polityczno-obywatelskie		+		+			+		+	

Źródło: opracowanie własne. Zaliczenie kryterium do danej kategorii zostało dokonane na podstawie ustaleń bądź deklaracji autora(-ów) zaproponowanych podziałów. Liczba plusów oznacza rangę w kategorii przypisaną danemu kryterium przez badacza. Oznaczenie „(+)” wyraża odnotowaną wyżej w tekście wątpliwość. Nie została jednak ona uwzględniona w obliczeniach zawartych w Tabeli nr 3.

2. Społeczne kryteria polskości w latach 1988–2018 w aspekcie strukturalnym

Dane z analizowanych sondaży zawarte w Tabeli nr 2 zostały uporządkowane w kolejności wskazań uzyskanych w ostatnim badaniu z 2018 roku (łącznie odpowiedzi: „bardzo ważne” i „raczej ważne”). Powstała w ten sposób hierarchia odzwierciedla ważność przypisywaną przez respondentów poszczególnym kryteriom polskości. Stwierdzana po poprzednich odczytach obserwacja, że społeczne kryteria przynależności do narodu polskiego charakteryzuje zasadnicza stabilność, nadal pozostaje w mocy. Hierarchia wyznaczników polskości pozostaje nienaruszona. Na jej górze niezmiennie od początku badań zajmują dwie kategorie: „poczucie, że jest się Polakiem” oraz „znajomość języka polskiego”. Wskazania respondentów sięgają tu regularnie ponad 90%. Drugą pod

względem ważności grupą kryteriów są: „znajomość kultury i historii Polski”, „posiadanie obywatelstwa polskiego”, „przestrzeganie polskich obyczajów” oraz „posiadanie przynajmniej jednego z rodziców narodowości polskiej” (wskazania między 78 a 88%). Naszczególną uwagę zasługuje stosunkowo niska częstość wskazań kryterium „wiary katolickiej”, która w każdym z badań zajmuje ostatnie miejsce z częstością wskazań na poziomie 43–58%, co poniekąd poddaje w wątpliwość stereotyp Polaka-katolika.²³

Tabela 2. Społeczne kryteria polskości w opinii społeczeństwa polskiego

Kryterium	odpowiedzi łącznie: „bardzo ważne” i „raczej ważne”							
	‘88 %	‘98%	‘08 %	‘18 %	‘88–‘98 zmiana w p.p. (zmiana w %)	‘98–‘08 zmiana w p.p. (zmiana w %)	‘08–‘18 zmiana w p.p. (zmiana w %)	‘88–‘18 zmiana w p.p. (zmiana w %)
znajomość języka polskiego	91	94	95	92	+3 (3)	+1 (1)	-3 (3)	+1 (1)
poczucie, że jest się Polakiem	95	95	94	91	0 (0)	-1 (1)	-3 (3)	-4 (4)
znajomość kultury i historii Polski	79	86	86	88	+7 (9)	0 (0)	+2 (2)	+9 (11)
posiadanie obywatelstwa polskiego	82	84	81	87	+2 (2)	-3 (4)	+6 (7)	+5 (6)
przestrzeganie polskich obyczajów	78	82	79	87	+4 (5)	-3 (4)	+8 (10)	+9 (12)
posiadanie przynajmniej jednego z rodziców narodowości polskiej	81	79	79	84	-2 (2)	0 (0)	+5 (6)	+3 (4)
mieszkanie na stałe w Polsce	66	70	69	75	+4 (6)	-1 (1)	+6 (9)	+9 (14)
urodzenie się w Polsce	63	63	59	74	0 (0)	+4 (6)	+15 (25)	+11 (17)
szczególne zasługi dla Polski	52	53	45	60	+1 (2)	-8 (15)	+15 (33)	+8 (15)
wiara katolicka	45	45	43	58	0 (0)	-2 (4)	+15 (35)	+13 (29)

Źródło: opracowanie własne na podstawie: *Społeczne kryteria polskości 1988–1998*, OBOP, K.060-98, Warszawa 1998 oraz *Społeczne kryteria polskości 1988–1998–2008*, TNS OBOP, K.61/08, Warszawa 2008; *Społeczne kryteria polskości. Listopad 2018*, KantarPublic, Warszawa 2018.

Wyniki te, z punktu widzenia grup kryteriów polskości zaproponowanych przez Jana Błuszkowskiego (Tabela nr 3), ujawniają, że w społeczeństwie polskim przewagę mają kryteria autoidentyfikacyjne oraz kulturowe (w tej kolejności). Duże znaczenie przypisuje się również kryteriom biologicznym, terytorialnym i obywatelskim. Zdecydowanie najmniejszą wagę posiada natomiast kryterium religijne.

²³ Socjologiczne interpretacje na ten temat z ostatniego okresu zawierają m.in. prace: E. Nowicka, *O związkach polskości z katolicyzmem w społecznej świadomości Polaków*, [w:] *Religia a obcość*, (red.) E. Nowicka, Warszawa 1992, s. 117–138; K. Koseła, *Polak i katolik. Splątana tożsamość*, Warszawa 2003; J. Mariański, *Katolicyzm polski, ciągłość i zmiana. Studium socjologiczne*, Wydawnictwo WAM, Kraków 2011; M. Łuczewski, *Odwieczny naród. Polak i katolik w Żmiąceju*, Toruń 2012; L. Nijakowski, *Polak-katolicki poganin*, „Znak” 2014, nr 11/714, s. 20–26; B. Domagała, *Polak-katolik w oglądzie socjologicznym (analiza wyników badań i wybranych problemów debaty publicznej)*, „Humanistyka i Przyrodoznawstwo” 2018, nr 24, s. 267–280.

Tabela 3. Odmiany kryteriów polskości w opinii społeczeństwa polskiego

kategorie kryteriów	uśrednione odpowiedzi łącznie: „bardzo ważne” i „raczej ważne”							
	'88 %	'98%	'08 %	'18 %	'88-'98 zmiana w p.p. (zmiana w %)	'98-'08 zmiana w p.p. (zmiana w %)	'08-'18 zmiana w p.p. (zmiana w %)	'88-'18 zmiana w p.p. (zmiana w %)
autoidentyfikacyjne	91	94	95	92	+3 (3)	+1 (1)	-3 (3)	+1 (1)
biologiczne	81	79	79	84	-2 (2)	0 (0)	+5 (6)	+3 (4)
terytorialne	65	67	64	75	+2 (3)	-3 (4)	+11 (17)	+10 (15)
kulturowe	83	87	87	89	+4 (5)	0 (0)	+2 (2)	+6 (7)
obywatelskie	67	69	63	74	+2 (3)	-6 (9)	+11 (17)	+7 (10)
religijne	45	45	43	58	0 (0)	-2 (4)	+15 (35)	+13 (29)
substancjalne	74	74	73	81	0 (0)	-1 (1)	+8 (11)	+7 (9)
konwencjonalne	78	80	78	82	+2 (3)	-2 (3)	+4 (5)	+4 (5)
niezależne / przypisane	72	71	69	79	-1 (1)	-2 (3)	+10 (14)	+7 (10)
zależne / osiągnane	74	76	74	80	+2 (3)	-2 (3)	+6 (8)	+6 (8)
etniczno-narodowe	73	75	74	81	+2 (3)	-1 (1)	+7 (9)	+8 (11)
polityczno-obywatelskie	74	76	72	78	+2 (3)	-4 (5)	+6 (8)	+4 (5)

Źródło: opracowanie własne na podstawie: *Spoleczne kryteria polskości 1988-1998*, OBOP, K.060-98, Warszawa 1998 oraz *Spoleczne kryteria polskości 1988-1998-2008*, TNS OBOP, K.61/08, Warszawa 2008; *Spoleczne kryteria polskości. Listopad 2018*, Kantar Public, Warszawa 2018.

Ciekawie przedstawiają się wyniki uwzględniające pozostałe grupy kategorii kryteriów. Okazuje się bowiem, że zarówno w przypadku kryteriów substancjalnych i konwencjonalnych, zależnych i niezależnych, jak i przypisanych i osiągniętych, wśród respondentów panuje swoisty brak zdecydowania. Wskazania między tymi typami kryteriów osiągają bardzo zbliżone wartości. Podobnie jest również w zaproponowanym podziałem na kryteria etniczno-narodowe oraz polityczno-obywatelskie, z lekką przewagą jednak tych pierwszych. Przyglądając się jedynie odczytowi za 2018 rok można zatem dojść do wniosku, że w społeczeństwie polskim istnieje brak wyraźnego opowiedzenia się za którąkolwiek z wizji wspólnotowych więzi. Wszystkie uwzględnione w sondażu typy kryteriów są dla respondentów równie ważne. Z drugiej jednak strony, może to być również sygnałem źródła potencjalnego konfliktu, jaki w społeczeństwie polskim wywołuje społeczne wyobrażenie fundamentalnych zasad, na których powinna opierać się wspólnotowa koegzystencja oraz właściwych wobec niej postaw, a więc również normatywnych definicji obywatela i patrioty.

Zanim powyższe wyniki i wnioski zostaną poddane głębszej interpretacji, najpierw należy przyrzeć się temu, jak kryteria polskości zmieniały się w czasie.

3. Dynamika zmian społecznych kryteriów polskości w latach 1988–2018

Rozpatrując wyniki analizowanych sondaży w aspekcie dynamicznym należy zauważyć, że w ostatnim okresie, w odróżnieniu od poprzednich pomiarów, ale także od omówionego wyżej aspektu strukturalnego, dokonały się istotne zmiany. Respondenci wyraźnie dowartościowali kryteria, które dotąd zyskiwały najmniejsze poparcie. W Tabeli nr 2 wyliczono wartości bezwzględne zmian w odpowiedziach badanych między poszczególnymi okresami wyrażone w punktach procentowych (p.p.). Między 2008 a 2018 rokiem po 15 p.p. wzrosły wskazania kryteriów: „urodzenie się w Polsce”, „szczególne zasługi dla Polski” i „wiara katolicka”. Jednocześnie wzrosty, lecz wyraźnie mniejsze, dotyczą także kryteriów ze środkowej części hierarchii. Niewielkie spadki dotyczą jedynie dwóch najważniejszych kryteriów. O ile w latach 1988–2008 średnia zmian wynosiła zaledwie 3,2 p.p., to w okresie 2008–2018 wzrosła ona do 7,8 p.p. Dla całego badanego okresu to 7,2 p.p. O istotnej zmianie jaka zaszła w świadomości społecznej w ostatnich 10 latach świadczą również wartości względne zmian wyrażone w procentach (podane w Tabeli nr 2 w nawiasach). W latach 1988–2008 średnio wynosiły one 4,4%, zaś w latach 2008–2018 – aż 13,3%. (Dla całego badanego okresu wartość ta wynosi 11,3%.) Za skok ten odpowiadają głównie wspomniane wyżej trzy z dolnej części hierarchii kryteria, których zmiany względne mieszczą się w granicach od 25 do 35%.

Powyższa obserwacja jest jeszcze lepiej widoczna, jeśli uwzględnimy jedynie odpowiedzi skrajne. Analiza wskazań kategoriycznie pozytywnych (Tabela nr 4) wykazuje bardzo duże zmiany w ostatniej dekadzie w kierunkach opisanych wyżej – istotny wzrost wskazań wszystkich kryteriów, poza dwoma ocenianymi jako najważniejsze. W wartościach bezwzględnych średnio wielkość tej zmiany wyniosła 10,4 p.p., zaś w wartościach względnych – 49,7% (!). Z jednej strony wyniki te można oceniać jako powrót do wskazań z lat 90-tych, a 2008 rok należy w tym kontekście traktować jako chwilowe tąpnięcie w kierunku osłabienia pewności, kogo można nazwać Polakiem. Z drugiej jednak strony, wartości notowane w 2018 roku w porównaniu z latami 1988 i 1998 są w większości kryteriów istotnie większe. Na uwagę zasługuje ponad 50% wzrost (między 1988 a 2018 rokiem) przekonania, że o byciu Polakiem decyduje przestrzeganie polskich obyczajów.

Tabela 4. Społeczne kryteria polskości w opinii społeczeństwa polskiego . Kategoriyczne wskazania pozytywne

Kryterium	tylko odpowiedzi: „bardzo ważne”							
	‘88 %	‘98%	‘08 %	‘18 %	‘88-‘98 zmiana w p.p. (zmiana w %)	‘98-‘08 zmiana w p.p. (zmiana w %)	‘08-‘18 zmiana w p.p. (zmiana w %)	‘88-‘18 zmiana w p.p. (zmiana w %)
znajomość języka polskiego	60	62	54	53	+2 (3)	-8 (13)	-1 (2)	-7 (12)

Tabela 4. Społeczne kryteria polskości w opinii społeczeństwa polskiego . Kategoryczne wskazania pozytywne

Kryterium	tylko odpowiedzi: „bardzo ważne”							
	‘88 %	’98%	‘08 %	‘18 %	‘88-‘98 zmiana w p.p. (zmiana w %)	‘98-‘08 zmiana w p.p. (zmiana w %)	‘08-‘18 zmiana w p.p. (zmiana w %)	‘88-‘18 zmiana w p.p. (zmiana w %)
poczucie, że jest się Polakiem	67	65	51	52	-2 (3)	-14 (22)	+1 (2)	-15 (22)
znajomość kultury i historii Polski	37	42	31	41	+5 (14)	-11(26)	+10 (32)	+4 (11)
posiadanie obywatelstwa polskiego	48	48	34	47	0 (0)	-14 (29)	+14 (41)	-1 (2)
przestrzeganie polskich obyczajów	29	32	25	44	+3 (10)	-7 (22)	+19 (76)	+15 (52)
posiadanie przynajmniej jednego z rodziców narodowości polskiej	34	36	33	40	+2 (6)	-3 (8)	+7 (21)	+6 (18)
mieszkanie na stałe w Polsce	30	36	24	36	+6 (20)	-12(33)	+12 (50)	+6 (20)
urodzenie się w Polsce	27	28	22	35	+1 (4)	-6 (21)	+13 (59)	+8 (30)
szczególnie zasługi dla Polski	19	19	11	25	0 (0)	-8 (42)	+14(127)	+6 (32)
wiara katolicka	19	20	15	27	+1 (5)	-5 (25)	+13 (87)	+8 (42)

Źródło: opracowanie własne na podstawie: *Społeczne kryteria polskości 1988-1998*, OBOP, K.060-98, Warszawa 1998 oraz *Społeczne kryteria polskości 1988-1998-2008*, TNS OBOP, K.61/08, Warszawa 2008; *Społeczne kryteria polskości. Listopad 2018*, Kantar Public, Warszawa 2018.

Analiza wskazań kategorycznie negatywnych (Tabela nr 5) potwierdza powyższe wnioski o rosnącej ważności wszystkich kryteriów polskości, najbardziej zaś dotąd najmniej docenianych. Dla lat 1988-2018 niemal wszystkie kategorie mają wartości bezwzględne ujemne, procentowo zaś (wartości względne), największe zmiany czterech najmniej położonych w hierarchii kryteriów zawierają się od 43 do 56%.

Tabela 5. Społeczne kryteria polskości w opinii społeczeństwa polskiego . Kategoryczne wskazania negatywne

Kryterium	tylko odpowiedzi: „zdecydowanie nieważne”							
	‘88 %	’98%	‘08 %	‘18 %	‘88-‘98 zmiana w p.p. (zmiana w %)	‘98-‘08 zmiana w p.p. (zmiana w %)	‘08-‘18 zmiana w p.p. (zmiana w %)	‘88-‘18 zmiana w p.p. (zmiana w %)
znajomość języka polskiego	2	2	0	1	0 (-)*	-2 (-)*	+1 (-)*	-1 (-)*
poczucie, że jest się Polakiem	3	1	1	1	-2 (-)*	0 (-)*	0 (-)*	-2 (-)*
znajomość kultury i historii Polski	5	2	2	1	-3 (-)*	0 (-)*	-1 (-)*	-4 (-)*
posiadanie obywatelstwa polskiego	3	4	3	1	+1 (-)*	-1 (-)*	-2 (-)*	-2 (-)*

Tabela 5. Społeczne kryteria polskości w opinii społeczeństwa polskiego. Kategoryczne wskazania negatywne								
Kryterium	tylko odpowiedzi: „zdecydowanie nieważne”							
	'88 %	'98%	'08 %	'18 %	'88-'98 zmiana w p.p. (zmiana w %)	'98-'08 zmiana w p.p. (zmiana w %)	'08-'18 zmiana w p.p. (zmiana w %)	'88-'18 zmiana w p.p. (zmiana w %)
przestrzeganie polskich obyczajów	5	3	3	1	-2 (-)*	0 (-)*	-2 (-)*	-4 (-)*
posiadanie przynajmniej jednego z rodziców narodowości polskiej	3	5	3	3	+2 (-)*	-2 (-)*	0 (-)*	0 (-)*
mieszkanie na stałe w Polsce	6	6	5	3	0 (0)	-1 (17)	-2 (40)	-3 (50)
urodzenie się w Polsce	9	10	9	4	+1 (11)	-1 (11)	+5 (56)	-5 (56)
szczególne zasługi dla Polski	14	10	15	8	-4 (29)	+5 (50)	-7 (47)	-6 (43)
wiara katolicka	23	24	20	13	+1 (4)	-4 (17)	-7 (35)	-10 (43)

Źródło: opracowanie własne na podstawie: *Społeczne kryteria polskości 1988-1998*, OBOP, K.060-98, Warszawa 1998 oraz *Społeczne kryteria polskości 1988-1998-2008*, TNS OBOP, K.61/08, Warszawa 2008; *Społeczne kryteria polskości. Listopad 2018*, Kantar Public, Warszawa 2018.
 (-)* - zrezygnowano z podawania zmian wartości względnych ze względu na niskie wartości wskazań odpowiedzi respondentów

Podsumowując ten wątek analizy powtórzmy, że w ostatniej dekadzie różnice w wielkości wskazań między poszczególnymi kryteriami istotnie zmniejszyły się przy jednoczesnym wzroście ich ważności dla respondentów. Z wyjątkiem, jak wspomniano, dwóch dotychczas najważniejszych kryteriów – językowego oraz autoidentyfikacyjnego. Tu zmiany są jednak niewielkie – w granicach błędu statystycznego.

Zakończenie. „Polskość w rozkroku”

Z przeprowadzonej analizy wynika kilkanaście wniosków. O ile hierarchię społecznych kryteriów przynależności do narodu polskiego w latach 1988-2018 charakteryzuje zasadnicza stabilność, a na jej górze niezmiennie pozostają kryterium językowe i autoidentyfikacyjne, na dole zaś – kryterium religijne, o tyle ostatnia dekada przyniosła istotne zmiany w natężeniu wskazań. Hierarchia ważności kryteriów „wypłaszczyła się”, tj. różnice między wartościami poszczególnych kryteriów wyraźnie zmniejszyły się, jednocześnie zaś niemal wszystkie kryteria zanotowały wskazania wyraźnie wyższe, a najbardziej te, które dotąd zyskiwały poparcie najmniejsze („urodzenie się w Polsce”, „szczególne zasługi dla Polski” i „wiara katolicka”). Odnotowano więc zjawisko odwrotne do sformułowanego w 2008 roku przez autorów raportu OBOP, którzy komentując uzyskane wówczas wyniki pisali, że „w ostatnim dziesięcioleciu, choć zasięg uznawania przez Polaków różnych kryteriów polskości nie uległ prawie żadnym zmianom, to zarazem Polacy wyraźnie stracili na pewności co do ważności tych kryteriów. Co prawda uznają

te same kryteria polskości co dziesięć i dwadzieścia lat temu, ale nie są już tak pewni co do tego, kogo można nazwać Polakiem.”²⁴

Zaobserwowaną w ostatnich latach zmianę świadomości społecznej można próbować tłumaczyć przynajmniej dwoma zjawiskami. Wysokie i rosnące wartości wskazań mogą, po pierwsze, oznaczać zaostrzenie i krystalizację kryteriów polskości. Wygląda na to, że w społeczeństwie polskim nasiliło się przekonanie, że istnieje wiele istotnych czynników określających polską tożsamość narodową, że polskość jest obwarowana wieloma warunkami i coraz trudniej je spełnić, aby za Polaka zostać uznanym. Oczywiście dotyczy to społecznej praktyki włączania jednostki do kręgu narodowej swojskości, ale też jest ważnym argumentem do dyskusji nad etnicznością formalno-prawnej instytucji obywatelstwa. Może to sygnalizować zamykanie możliwości uczestnictwa w polskiej wspólnocie narodowej cudzoziemcom czy problemy z integracją imigrantów. Jednocześnie należy podkreślić, że rosnący rozdźwięk między społecznymi oczekiwaniami dotyczącymi nabywania statusu Polaka a praktyką urzędową (procedury naturalizacji czy przyznawania Karty Polaka) może rodzić poczucie niezrozumienia i niesprawiedliwości.

Powodów nasilającego się ekskluzywizmu narodowego może być wiele, ale wydaje się, że nie bez znaczenia jest tutaj zmiana jaka nastąpiła w polskim życiu politycznym po 2015 roku, choć jej symptomy w postaci współczesnej odsłony tzw. „wojny polsko-polskiej” datują się na 2005 rok.²⁵ Typ patriotyzmu oficjalnie propagowany przez obóz Zjednoczonej Prawicy niesie ze sobą określoną (etniczno-narodową właśnie) wizję polskości, ale też sam temat tożsamości narodowej jest mocniej i powszechniej obecny w przestrzeni publicznej.

Drugie wyjaśnienie kieruje w stronę szerszej perspektywy. Wyższe wartości ważności kryteriów polskości odnotowane w ostatniej dekadzie mogą oznaczać, że tożsamość narodowa staje się coraz ważniejszym aspektem tożsamości społecznej Polaków w ogóle. Zwrócenie na nią uwagi w codziennym doświadczeniu można rozumieć jako pewną konieczność stojącą za nasilającymi się globalnymi procesami społecznymi, w tym coraz częstszymi kontaktami międzykulturowymi bezpośrednimi (turystyka, migracje) i pośrednimi (massmedia). Tym można wytłumaczyć przede wszystkim rosnące wartości przy najniżej dotąd wskazywanych kryteriach. Z tej perspektywy staje się lepiej zrozumiałe, że dla respondentów każde z kryteriów wydaje się ważne, bo ważna jest sama tożsamość narodowa. Dostrzegane jest przy tym, że polskość w praktyce, niezależnie od osobistych poglądów i głębokich przekonań, jest społecznie zróżnicowana.²⁶

²⁴ *Społeczne kryteria polskości 1988–1998–2008...*, op.cit., s. 9–10.

²⁵ Por. A. Wysocki, „Wojna polsko-polska”. *Między polityzacją tożsamości zbiorowych Polaków a realnym konfliktem społecznym*, [w:] *Kultury narodowe i lokalne a polityka. Powiązania w różnych kontekstach*, pod red. Joanny Kurczewskiej i Zdzisława Macha, przy współpracy Marcina Ślarzyńskiego, Warszawa 2019, s. 129–151.

²⁶ Por. A. Wysocki, *Глобализация и кризис национальных идентичностей? Случай польского общества* (Globalizacja a kryzys tożsamości narodowych? Przypadek społeczeństwa polskiego), „Наукові записки Національного університету «Острозька академія», Серія «Культурологія», вип. 17, Острог 2016, s. 171–189.

Analiza dynamiki zmian grup kategorii kryteriów (Tabela nr 3) pozwala na sformułowanie wniosków dotyczących ogólniejszych procesów odnoszących się do przemian poczucia tożsamości narodowej Polaków. Struktura odpowiedzi tylko za 2018 rok pozwala dostrzec, jak wspomniano wyżej, że wśród respondentów istnieje obecnie brak wyraźnego opowiedzenia się za którąkolwiek z typów wizji wspólnotowych więzi, jeśli uwzględnimy pary kryteriów substancjalne – konwencjonalne, niezależne – zależne, przypisane – osiąganane, a także etniczno-narodowe – polityczno-obywatelskie. Przyjrzenie się rozkładowi odpowiedzi w perspektywie czasowej pozwala jednak dostrzec, że sytuacja ta jest stałą cechą społeczeństwa polskiego przynajmniej od początku analizowanych tu sondaży, tj. od 1988 roku. Nie potwierdzają się zatem, wspomniane we wprowadzeniu, wnioski z badań Jerzego Szackiego z połowy lat 60-tych XX wieku o odchodzeniu społeczeństwa polskiego od rasowo-religijnych więzi narodowych w stronę więzi opartych na wspólnocie państwa, terytorium, dziejów i autoidentyfikacji. Nie można też już mówić o przewadze więzi kulturowej (konwencjonalnej) nad więzią biologiczną (substancjalną), o czym wspominali Ewa Nowicka i Sławomir Łodziński pod koniec ubiegłego stulecia. Trudno także dostrzec, aby społeczne kryteria polskości zmieniały się w kierunku bardziej otwartych form przynależności narodowej i wskazywały na zwiększającą się akceptację de-etniczacji przynależności do polskiej wspólnoty narodowej, pośrednio zaś do instytucji obywatelstwa polskiego, co stwierdzał po badaniach w 2008 roku Marcin Pierzchała. Jest raczej odwrotnie. Ostatnia dekada to w większym stopniu nasilenie kryteriów substancjalnych, niezależnych od woli jednostki czy przypisanych z urodzenia, niż konwencjonalnych, zależnych i osiągananych. Zasadne jest raczej stwierdzenie, że to model etniczno-narodowy wspólnoty, a nie polityczno-obywatelski, zaczyna przeważać w wyobrażeniach Polaków nad pożądanym łaodem społecznym, choć w chwili obecnej oba te modele są nadal równie ważne.